

Τμήμα Ε.Μ.Μ.Ε., Πανεπιστήμιο Αθηνών

Εαρινό Εξάμηνο 2006

Σ. Α. Μοσχονάς, **Ζητήματα φιλοσοφίας της γλώσσας:**

Έννοιες και εφαρμογές της ‘ιδεολογίας’

21 Μαρτίου 2006

Η Κριτική της γερμανικής ιδεολογίας

Η *Κριτική της γερμανικής ιδεολογίας* γράφτηκε από τον Καρλ Μαρξ και τον Φρίντριχ Ένγκελς στα 1845-46 ως συνέχεια στην *Αγία οικογένεια* (1845), αλλά δημοσιεύτηκε μόλις το 1932, χωρίς να έχει εντελώς αποφύγει τη διάσημη «τροκτική κριτική των ποντικών». Μετά από —όχι ανυπέρβλητες— δυσκολίες να τη δημοσιεύσουν, οι συγγραφείς της πρόθυμα την εγκατέλειψαν ανολοκλήρωτη. Η *Γερμανική ιδεολογία* θεωρείται προδρομικό έργο, μάλλον μιας «μέσης» περιόδου στην εξέλιξη της σκέψης ειδικά του Μαρξ, «κλειδί» για την κατανόηση μεταγενέστερων έργων του. Έχει συζητηθεί πολύ το ζήτημα αν το κριτικό υπόδειγμα της *Γερμανικής ιδεολογίας* εγκαταλείπεται οριστικά στο (ή με το) *Κεφάλαιο* (Α' τόμος, 1867), όπου η έννοια της *ιδεολογίας* απουσιάζει έχοντας ίσως αντικατασταθεί από την έννοια του *φетиχισμού* ή και από άλλες «εμπράγματα αντιλήψεις». Η έννοια της *ιδεολογίας* απουσιάζει από όλα σχεδόν τα μετά τη *Γερμανική ιδεολογία* έργα του Μαρξ (βλ. E. Balibar, *Η φιλοσοφία του Μαρξ*, μτφ. Α. Στυλιανού, Αθήνα: Νήσος, 1996 (1^η έκδ. στα γαλλικά 1993), κεφ. 3).

Υπάρχουν πάμπολλες περιλήψεις των θέσεων της *Γερμανικής ιδεολογίας* (εφεξής *ΓΙ*): περίληψη είναι ήδη το πρώτο Μέρος για τον Feuerbach, ορισμένες μεταγενέστερες επιστολικές εξηγήσεις του Ένγκελς (που φαίνεται πως εξακολουθούσε να βρίσκει χρήσιμο τον όρο «ιδεολογία»), ο απόλογος του Μαρξ στον «Πρόλογο» στην *Κριτική της πολιτικής οικονομίας* (1859). Υπάρχουν επίσης διάσημες προσπάθειες ανάγνωσης και συμπλήρωσης των *προϋποθέσεων* της *ΓΙ* (βλ. ιδιαίτερα L. Althusser, «Ιδεολογία και ιδεολογικοί μηχανισμοί του κράτους» (1970), στο *Θέσεις*, μτφ. Ξ. Γιαταγάνας, Αθήνα: Θεμέλιο, [1977] (1^η έκδ. στα γαλλικά 1976), σσ. 69-121). Εδώ αναφέρονται μόνο ορισμένες από τις «εξωτερικές», πιο προφανείς και σχεδόν υφολογικές ή, καλύτερα, *διαλογικές* προϋποθέσεις της *ΓΙ*.

Η ελληνική μετάφραση (Κ. Μαρξ & Φρ. Ένγκελς, *Η γερμανική ιδεολογία*, τ. Α', μτφ.-επιμ. Κ. Φιλίνης, τ. Β', μτφ. Γ. Κρητικός-Κ. Φιλίνης, επιμ. Γ. Κρητικός, Αθήνα: Gutenberg, [1979]) είναι ικανοποιητική, αλλά σκόπιμο είναι να διαβάζεται σε αντιπαραβολή με κάποια από τις γαλλικές (gallica.bnf.fr) ή αγγλικές μεταφράσεις του έργου (www.marxists.org), αν δεν μπορεί κανείς να διαβάσει το γερμανικό πρωτότυπο.

**Μαρξ & Ένγκελς, *Η γερμανική
ιδεολογία* (τ. Α', σσ. 66-68)**

Η παραγωγή ιδεών, αντιλήψεων,
συνείδησης συνδέεται στην αρχή άμεσα
και στενά με την υλική δραστηριότητα και

την υλική επικοινωνία των ανθρώπων, είναι η γλώσσα της πραγματικής ζωής. Η αντίληψη, η σκέψη, η πνευματική επικοινωνία των ανθρώπων εμφανίζονται σ' αυτό ακόμα το στάδιο σαν άμεση απόρροια της υλικής τους συμπεριφοράς. Το ίδιο ισχύει για την πνευματική παραγωγή, όπως εκφράζεται στη γλώσσα της πολιτικής, των νόμων, της ηθικής, της θρησκείας, της μεταφυσικής κτλ. ενός λαού. Οι άνθρωποι είναι αυτοί που παράγουν τις αντιλήψεις τους, τις ιδέες τους κτλ. — αλλά οι πραγματικά δραστήριοι άνθρωποι, έτσι όπως καθορίζονται από μίαν ορισμένη ανάπτυξη των παραγωγικών τους δυνάμεων και της επικοινωνίας που αντιστοιχεί σ' αυτές μέχρι τις πιο πλατιές μορφές της. Η συνείδηση δε μπορεί να είναι ποτέ οτιδήποτε άλλο από συνειδητή ύπαρξη, και η ύπαρξη των ανθρώπων είναι η πραγματική διαδικασία της ζωής τους. Αν σε κάθε ιδεολογία οι άνθρωποι και οι περιστάσεις τους παρουσιάζονται το πάνω κάτω, όπως σε ένα σκοτεινό θάλαμο, το φαινόμενο αυτό πηγάζει ακριβώς από την ιστορική διαδικασία της ζωής τους, όπως ακριβώς η αντιστροφή των αντικειμένων πάνω στον αμφιβληστροειδή πηγάζει από την άμεσα φυσική διαδικασία της ζωής τους.

Εντελώς αντίθετα προς τη γερμανική φιλοσοφία που κατεβαίνει από τον ουρανό στη γη, εδώ ανεβαίνουμε από τη γη στον ουρανό. Αυτό σημαίνει ότι δεν ξεκινάμε από το τι λένε, φαντάζονται, αντιλαμβάνονται οι άνθρωποι, ούτε από τους ανθρώπους έτσι όπως άλλοι τους περιγράφουν, τους σκέφτονται, τους φαντάζονται, τους αντιλαμβάνονται, για να φτάσουμε ύστερα στους ανθρώπους με σάρκα και οστά. Ξεκινάμε από τους πραγματικούς, δραστήριους ανθρώπους, και πάνω στη βάση της πραγματικής διαδικασίας της ζωής τους δείχνουμε την ανάπτυξη των ιδεολογικών ανατακλάσεων και απηχήσεων αυτής της διαδικασίας της ζωής. Τα φαντάσματα που σχηματίζονται στο ανθρώπινο μυαλό αποτελούν επίσης, αναγκαστικά, εξιδανικεύσεις της υλικής διαδικασίας της ζωής τους, που μπορεί να

επαληθευτεί εμπειρικά και συνδέεται με υλικές προϋποθέσεις. Έτσι, η ηθική, η θρησκεία, η μεταφυσική, όλη η άλλη ιδεολογία και οι αντίστοιχες μορφές συνείδησης, δε διατηρούν πια την όψη της αυτονομίας. Δεν έχουν ούτε ιστορία ούτε εξέλιξη, αλλά οι άνθρωποι αναπτύσσοντας την υλική τους παραγωγή και την υλική τους επικοινωνία, αλλάζουν, παράλληλα και την πραγματική τους ύπαρξη, καθώς και τη σκέψη τους και τα προϊόντα της σκέψης τους. Δεν καθορίζει η συνείδηση τη ζωή, αλλά η ζωή καθορίζει τη συνείδηση. Σύμφωνα με την πρώτη μέθοδο, αφετηρία είναι η συνείδηση, παρμένη σαν το ζωντανό άτομο. Σύμφωνα με τη δεύτερη μέθοδο, που αντιστοιχεί στην πραγματική ζωή, αφετηρία είναι τα ίδια τα πραγματικά και ζωντανά άτομα, και η συνείδηση εξετάζεται μονάχα σαν η *δική τους* συνείδηση. Αυτή η μέθοδος έχει επίσης τις προϋποθέσεις της. Ξεκινάει από τις πραγματικές προϋποθέσεις και δεν τις εγκαταλείπουν ούτε στιγμή. Οι προϋποθέσεις της είναι οι άνθρωποι, όχι σε οποιαδήποτε φανταστική απομόνωση και ακαμψία, αλλά στην πραγματική τους, εμπειρικά αντιληπτή διαδικασία ανάπτυξης σε καθορισμένες συνθήκες. Από τη στιγμή που θα περιγραφεί αυτή η διαδικασία ζωής, η ιστορία παύει να είναι μια συλλογή νεκρών γεγονότων, όπως τη θεωρούν οι εμπειριστές (που και οι ίδιοι είναι επίσης αφηρημένοι), ή μια φανταστική δραστηριότητα φανταστικών υποκειμένων, όπως συμβαίνει με του ιδεαλιστές.

Όπου σταματάει η θεωρία —στην πραγματική ζωή— εκεί αρχίζει η πραγματική, θετική επιστήμη. [...]

*

Για συζήτηση: Μαρξ & Ένγκελς, *Η γερμανική ιδεολογία*, τ. Α', σσ. 94-98: «Οι ιδέες της κυρίαρχης τάξης είναι σε κάθε εποχή οι κυρίαρχες ιδέες ...».

1. Πρώτη και βασικότερη προϋπόθεση της ΓΤ: η ιδεολογία γίνεται αντιληπτή μέσω μιας εξοντωτικής *κριτικής* στην ιδεολογία. Ακριβέστερα, η ιδεολογία γίνεται αντιληπτή ως ιδεολογία ακριβώς *λόγω* αυτής της κριτικής. Αυτές οι σελίδες επί σελίδων «σκληρής παρωδίας και προσβολών» δεν χρειάζονται άλλη απόδειξη της μετά θάνατον επιτυχίας τους από την εντελώς αγοραία: πόσοι θυμούνται σήμερα την «Αγία Οικογένεια» με τα ονόματά της, πόσοι διαβάζουν τα έργα αυτών που ανέλαβαν να ξεφτιλίσουν ο Μαρξ και ο Ένγκελς; Δεν έχει τόση σημασία πια (ή έχει σημασία κυρίως φιλολογική) σε ποιους ακριβώς ασκούν κριτική οι πατέρες του μαρξισμού· όπως δεν έχουν καν σημασία (*μέσα στη ΓΤ*) τα ονόματα

των κρινόμενων: αν είναι ο Στίρνερ, ο «Στίρνερ», κάποιος Σμιτ, ο Άγιος Μαξ, ο Άγιος Ιάκωβος ο Αγαθούλης, ο Σάντσο ή ο Σέλιγκα(ς) αυτός που τον έχουν περιλάβει και τον χτυπάνε ανελέητα. Μένει εντέλει η εντύπωση ότι παρόμοια κριτική θα μπορούσε να είχε γίνει σε άλλους πολύ νωρίτερα ή ότι εύκολα θα μπορούσε να επαναληφθεί με άλλους. Το τελευταίο το έχουμε δει πολλές φορές. Αλλά τι απαιτεί αυτή η «εύκολη» κριτική;

2 Στη ΓΙ η κριτική γίνεται πάνω σ' έναν απόηχο, πάνω σε κάτι που δεν είναι εκεί, αφού ακριβώς κανείς εντέλει δεν το εκπροσωπεί από τους κρινόμενους — από τους οποίους έχει εξαρχής αφαιρεθεί η επωνυμία. Μεγάλος απών από τη *Γερμανική Ιδεολογία* είναι βέβαια ο Χέγκελ· παρόντες, οι νεοεγελιανοί.

Η κριτική σ' εκείνο-που-δεν-είναι-εκεί ασκείται αναπόφευκτα ως κριτική στα ίχνη που έχει αφήσει σε κάτι άλλο. Ασκείται λοιπόν ως κριτική σε *έκτυπα*, σε *στερεότυπα*, σε *κλισέ*, σε *απλουστεύεις*, σε *αναπαραγωγές λαθών*, σε *γλωσσικές και εννοιολογικές καταχρήσεις*, σε *λεκτικά τεχνάσματα*, σε *παρερμηνείες*, *παρετυμολογίες*, *ανιστόρητες αναγνώσεις* της εξέλιξης των κοινωνιών και της φιλοσοφίας, σε *υπερβολές*, *ανοησίες*, *ασχετοσύνες*, *παιδιαρίσματα*, σε *φαντασιοπληξίες*, σε *συναισθηματισμούς*, σε *πνευματικότητες*. Η «κυρίαρχη ιδεολογία» —που τόσο μυθοποιήθηκε μετά τον Μαρξ— είναι η *στερεότυπη* ιδεολογία, είναι ό,τι τοποθετείται μετά από κάποιο αφετηριακό σημείο και, για το λόγο αυτό, έχει προλάβει να επαναληφθεί, να εξαπλωθεί, να γίνει τετριμμένο, να *κατασταθεί*. Αυτό δεν σημαίνει βέβαια ότι είναι «εύκολη» η κριτική που της γίνεται· αλλά είναι εύκολος ο στόχος της ή, πάντως, έτσι φαντάζει σήμερα ο «μικροαστός γερμανός δημοδιδάσκαλος» που δέχτηκε τα βέλη της. Από τη στιγμή που επισημανθεί το στερεότυπο, είναι πλέον παντού. Αρκεί να το δείξεις. Πράγματι, σε μεγάλη έκταση της ΓΙ (ιδίως στο Β' και Γ' κεφάλαιο) αρκεί η παράθεση χωρίων από τα έργα του «Αγίου Μαξ» και του «Αγίου Μπρούνο» για να δούμε αμέσως αυτά που θέλει να μας δείξει η κριτική. Δεν είναι ακριβώς η δύναμη της κριτικής αυτή· είναι η δύναμη του στερεότυπου.

Βλ. ιδίως κεφ. 3 (τ. Α', σσ. 168 κ.ε., και τ. Β', σσ. 9-206, της ελληνικής έκδ.)· θα μπορούσατε με τέτοιους όρους να φτιάξετε ένα αναλυτικό ευρετήριο αυτού του «παραλειπόμενου», συνήθως, μέρους της *Γερμανικής ιδεολογίας*. Το ευρετήριο αυτό θ' αποτελούσε μια εξαιρετική εισαγωγή σε μια μαρξιστικού τύπου discourse analysis.

3. Σε ποια θεωρία βασίζεται η κριτική της γερμανικής ιδεολογίας; Πρέπει αμέσως ν' αναγνωρίσουμε ότι η «θεωρία», το «σχέδιο», το «θεωρητικό σχήμα», το «πλαίσιο», η «αντίληψη», το «πλάνο» με βάση τα οποία ασκείται η κριτική, αν όχι απλοϊκά, είναι, θα λέγαμε, *πρωτεϊκά* (και οπωσδήποτε βρίσκονται «υπό διαμόρφωση» όταν γράφεται η ΓΙ).

Προϋπόθεση της κριτικής στο γερμανικό ιδεαλισμό είναι η τόσο διαδεδομένη (στο μαρξισμό περισσότερο απ' ό,τι στον Μαρξ) διάκριση *βάσης-εποικοδομήματος*. Μέσω της διάκρισης αυτής επιχειρούν ο Μαρξ και ο Ένγκελς να *εντοπίσουν* την ιδεολογία, να της δώσουν χώρο στο χάρτη των κοινωνικών φαινομένων — και με τον ίδιο τρόπο την *εκτοπίζουν*. Η διάκριση πάνω στην οποία εγκαθίσταται η ιδεολογία είναι πρωτεϊκή διότι συμπύκνωση εντέλει με τη διάκριση *υποκειμένου-αντικειμένου, ιδέας-πράγματος, συνείδησης-ύπαρξης, σκέψης-πραγματικότητας, νου-κόσμου, νοήματος-αναφοράς* (για να την πούμε με μερικά από τα πολλά ονόματά της, τα περισσότερα από τα οποία απαντούν ήδη στη ΓΤ). Έτσι, η κριτική στην ιδεολογία γίνεται, αναγκαστικά, ένα δυσανάλογα σύνθετο εγχείρημα κριτικής σ' αυτή την πρωτεϊκή σχέση — πόρισμα της οποίας είναι η «θεωρία της ψευδούς συνείδησης». Όμως, έχοντας πλέον τέτοια ευρύτητα, θέλοντας να δει από τόσο μακριά, δε θα μπορούσε εύκολα η κριτική της ιδεολογίας να διακριθεί από οποιοδήποτε άλλο κριτικό εγχείρημα στο χώρο της φιλοσοφίας ή/και της πολιτικής επιστήμης (εκτός βέβαια με τη μορφή στερεοτύπων, στην αναπαραγωγή των οποίων με προθυμία επιδόθηκε η μεταμαρξική «μαρξιστική επιστήμη»). Μια τέτοια κριτική σύντομα θα αισθανθεί υποχρεωμένη να μιλήσει για τα πάντα, επαναλαμβάνοντας τελικά τα ίδια, αφού η σχέση ιδέας – πράγματος, για να την πούμε με ένα από τα πολλά ονόματά της, είναι, σε μεγάλο βαθμό, αυθαίρετη, προϊόν σύμβασης, αναιτιολόγητη.

4. Το πιο αφηρημένο χαρακτηριστικό της διάκρισης βάσης-εποικοδομήματος που μπορούμε ν' απομονώσουμε είναι η ασυμμετρικότητά του. Το «θεωρητικό σχήμα» αποτελεί *ασυμμετρική* σχέση, με τη μαθηματική έννοια του όρου.

Ασυμμετρική σχέση

Εποικοδόμημα

Βάση

Η ασυμμετρικότητα έχει δύο βασικές ερμηνείες — από τις οποίες προκύπτει και μια τρίτη. Σύμφωνα με την πρώτη ερμηνεία, η ασυμμετρία είναι *αιτιακή*: σύμφωνα με τη δεύτερη, *εξηγητική*. Παράγωγη είναι η *γνωστική* ασυμμετρία (με άλλα λόγια, η θεωρία της «ψευδούς συνείδησης»), στην οποία η μαρξιστική δοξογραφία έχει δώσει και τη μεγαλύτερη έμφαση.

Όσον αφορά τις δύο πρώτες: και ο αιτιατός και ο εξηγητικός (= αιτιολογικός) προσδιορισμός νοούνται συνήθως μονόδρομα, από τη βάση στο εποικοδόμημα, αλλ' όχι αντιστρόφως. Οι ιδέες που κατοικούν στο εποικοδόμημα (υπο)προσδιορίζονται από τη θέση των υποκειμένων στις οικονομικές σχέσεις και, ταυτοχρόνως, είναι *απολογίες* αυτών των

οικονομικών σχέσεων. «Δεν καθορίζει η συνείδηση των ανθρώπων την ύπαρξή τους· η ύπαρξη των ανθρώπων καθορίζει τη συνείδησή τους» («Πρόλογος» στην *Κριτική της πολιτικής οικονομίας*). Ένα παράλληλο χωρίο από τη *Γερμανική ιδεολογία* (τ. Α', σ. 87· πβ. σ. 67) φωτίζει καλύτερα την αιτιακή-εξηγητική ασυμμετρία της σχέσης, ακριβώς επειδή περιέχει και τον αντίθετο, συμμετρικό όρο «αλληλεπίδραση»:

Αυτή η [υλιστική] αντίληψη της ιστορίας εξαρτάται από την ικανότητά μας να εκθέτουμε την πραγματική διαδικασία της παραγωγής, ξεκινώντας από την υλική παραγωγή της άμεσης ζωής, και να καταλαβαίνουμε τους τρόπους συναλλαγής που συνδέονται με αυτή και δημιουργούνται από τον τρόπο παραγωγής ([να καταλαβαίνουμε] δηλαδή την πολιτική κοινωνία στα διάφορα στάδιά της), σε βάση όλης της ιστορίας, και να δείχνουμε τη δράση της ως Κράτους, να εξηγούμε [μέσω αυτής] όλα τα θεωρητικά προϊόντα και τις μορφές συνείδησης —τη θρησκεία, τη φιλοσοφία, την ηθική κτλ. κτλ.— και να παρακολουθούμε τη γέννησή τους και την ανάπτυξή τους από αυτή τη βάση, [ικανότητα] ασφαλώς που επιτρέπει να παρουσιάσουμε το όλο πράγμα στην ολότητά του (και επομένως την αλληλεπίδραση των διαφόρων πλευρών του). Η αντίληψη [μας] αυτή δεν πρέπει, όπως η ιδεαλιστική αντίληψη της ιστορίας, να αναζητεί σε κάθε περίοδο μία κατηγορία, αλλά παραμένει σταθερά πάνω στο πραγματικό έδαφος της ιστορίας. Δεν εξηγεί την πρακτική από την ιδέα, εξηγεί τη διαμόρφωση των ιδεών από την υλική πρακτική [...].

Το όλον είναι μια «δομή με δεσπόζουσα» (structure à dominante), σύμφωνα με τη μάλλον επιτηδευμένη ορολογία του L. Althusser, *Για τον Μαρξ*, μτφ. Τ. Καφετζής, Αθήνα: Γράμματα, 1978 (1^η έκδ. στα γαλλικά 1965), σσ. 200 κ.ε. Η αιτιακή σχέση γίνεται από τον Αλτουσέρ αντιληπτή ως «επικαθορισμός» (surdétermination), όρος δανεισμένος από τον Φρόιντ (Überdeterminierung). Σύμφωνα με την αντίληψη του επικαθορισμού, η οικονομική βάση είναι αιτιώδης «σε τελική ανάλυση»· «βάση» και «εποικοδόμημα» συγκροτούν μια «ολότητα», μια «δομή», ακριβώς επειδή είναι διαρθρωμένες ασυμμετρικά (σύμφωνα με το «μεγάλο νόμο της ανισότητας», θα έλεγε ίσως ο Αλτουσέρ, ό.π., σ. 211). Από την αντίληψη του επικαθορισμού προκύπτει πάντως ότι: α. η επίδραση της οικονομικής βάσης συνδυάζει και άλλους παράγοντες (εθνικές και πολιτισμικές παραδόσεις, πολέμους κλπ.), β. η υπερδομή χαρακτηρίζεται από σχετική αυτονομία και γ. η υπερδομή μπορεί να ανα-δρά στη βάση. Με την τελευταία αυτή έννοια ο «επικαθορισμός» δεν είναι ολότελα ασυμμετρικός.

Η αιτιακή ασυμμετρία είναι επίσης *εξηγητική* ασυμμετρία: αν θέλουμε να εξηγήσουμε τι και γιατί υπάρχει στα κεφάλια των ανθρώπων, ας δούμε τις πραγματικές συνθήκες της ύπαρξής τους. Δε μπορούμε, αντιστρόφως, όπως στην ιδεαλιστική φιλοσοφία, να εξηγήσουμε την πραγματική ύπαρξη από τις ιδέες που έχουν για τον εαυτό τους και για τις συνθήκες της ζωής τους οι άνθρωποι μιας ορισμένης εποχής. Διότι οι ιδέες, σύμφωνα με την προσφυή ορολογία του R. Williams, είναι *αποσπασμένες* (separated) από την πραγματική ζωή. Οι ιδέες είναι παραπλανητικοί δείκτες. Δε μας δείχνουν την πραγματικότητα αλλά μια ψευδαίσθηση. Ιδεολογία είναι αυτό που έχει αποσπαστεί από τις πραγματικές συνθήκες της ζωής.

Έτσι, η σχέση βάσης-εποικοδομήματος είναι ασυμμετρική με μία τρίτη πλέον έννοια, τη *γνωστική*: η ιδεολογία δεν *αναπαριστά* σωστά, αληθινά, πραγματικά τον κόσμο· είναι, σύμφωνα με τη διάσημη φράση, «ψευδής συνείδηση». Δεν είναι απλώς *αποσπασμένη*. Είναι *μετατοπισμένη*. Είναι ο κόσμος τούμπα, με το κεφάλι προς τα κάτω (*Γερμανική ιδεολογία*, τ. Α', σ. 132)· είναι το είδωλο της πραγματικότητας σε μια camera obscura (ό.π., σ. 67). Η *αφετηρία* της, ο προσανατολισμός της, είναι λάθος.

Τα θεωρητικά προβλήματα που δημιουργεί η τριπλή ασυμμετρία βάσης-εποικοδομήματος έχουν συζητηθεί πολύ, εντός και εκτός του μαρξισμού (λ.χ., η γνωστική ασυμμετρία δεν συνδυάζεται εύκολα με τη θέση ότι «η συνείδηση δεν μπορεί να είναι ποτέ ο,τιδήποτε άλλο από συνειδητή ύπαρξη», *Γερμανική ιδεολογία*, τ. Α', σ. 67). Θα τα προσπεράσουμε για να δούμε —πολύ περιεκτικά— σε τι συνίσταται η ιδεολογία που φέρνουν τούμπα ο Μαρξ και ο Ένγκελς· σε τι περίπου αντιστοιχούν τα στερεότυπα που καυτηριάζει η κριτική τους.

5. Η θεωρία της ιδεολογίας ως «ψευδούς συνείδησης» είναι το γνωστότερο κομμάτι της κριτικής στον Χέγκελ και στους νεοεγελιανούς. Είναι κριτική στην αντίληψη ότι οι άνθρωποι δεν είναι παρά τα εργαλεία της ιστορίας, ότι υποδύονται ρόλους που τους υπαγορεύει η συνείδηση, το πνεύμα, η Ιδέα· ότι η βαθύτερη σημασία της ιστορίας μπορεί να μην είναι γνωστή σ' αυτούς τους ίδιους· ότι μόνον ο φιλόσοφος θα μπορούσε να συλλάβει τα «πράγματα ως έχουν»· και ότι η «γλώσσα των πραγμάτων» δεν είναι άλλη από τη γλώσσα των ιδεών. Η ιδεολογία, μ' αυτή την έννοια, δεν είναι απλώς ένα σύνολο δοξασιών ή δογμάτων, ή ίσως να μην είναι καν αυτό, αφού οι άνθρωποι με τις δοξασίες ξεγελούν τον εαυτό τους. Η ιδεολογία είναι κυρίως αυτό που κάποιοι, στο πλαίσιο ενός διαδεδομένου καταμερισμού της πνευματικής και υλικής εργασίας, αναλαμβάνουν να φτιάξουν στο όνομα των υπολοίπων (*Γερμανική ιδεολογία*, τ. Α', σ. 94). Ο Χέγκελ, οι νεοεγελιανοί, οι απολογητές του status quo, ο γερμανός δημοδιδάσκαλος εντέλει, είναι —όλοι αυτοί— «αποσπασμένοι» από τους υπολοίπους, ακριβώς επειδή μιλούν εξ ονόματός τους. Οι άνθρωποι αυταπατώνται επειδή εξαπατώνται, επειδή έχουν *οδηγηθεί* να νομίζουν το αντίθετο απ' ό,τι πραγματικά ισχύει. Οι ιδέες τους είναι «αποσπασμένες» από την πραγματικότητα επειδή έχουν βγει από

τα κεφάλια των ιδεολόγων. Και οι ιδέες αυτές έχουν απομακρυνθεί από την «πρακτική συνείδηση» που συνοδεύει (συνόδευε;) την καθημερινή τους ζωή.

Χέγκελ, ιδεαλισμός, Πνεύμα. Σε τι αντιστοιχούν λοιπόν τα στερεότυπα; Η σημαντικότερη παραμόρφωση της πραγματικότητας βρίσκεται στον τρόπο που οι ίδιοι οι διανοούμενοι αντιλαμβάνονται τα έργα τους. Τα έργα των διανοουμένων είναι *πνευματικά*, όλα τους τα συστατικά είναι άυλα ή αυθύπαρκτα· είναι έργα του πνεύματος, δημιουργούνται σα να ήταν υπαγορευμένα· υπαγορεύονται στους φιλοσόφους όπως αυτοί τα υπαγορεύουν στους κοινούς θνητούς που δεν είναι σε θέση να γνωρίζουν· και η προσπέλαση του έργου των διανοουμένων όπως και η προσπέλαση των βουλών του Πνεύματος είναι δυνατές, θα ισχυρισθούν οι διανοούμενοι, μόνο μέσω μιας *πνευματικής* στάσης (όπως είναι η *πίστη*). Σε όλη τη *Γερμανική ιδεολογία* η ανάλυση γίνεται με όρους της θρησκείας (σε «Αγίους», ας μη το ξεχνάμε, ασκείται η κριτική των Μαρξ-Ένγκελς). Αλλά όλα τα θέματα με τα οποία καταπιάνονται οι διανοούμενοι *πνευματοποιούνται*. Το δίκαιο, η οικονομία, η ηθική —τα πεδία της «βούλησης», για να θυμηθούμε τον Τρασύ— παρουσιάζονται τώρα με όρους ιδεολογικούς, σαν υποστασιοποιήσεις του Πνεύματος.

Μου φαίνεται δύσκολο να κάνουμε χρήση της έννοιας της ιδεολογίας, για τρεις λόγους. Ο πρώτος είναι ότι, μας αρέσει δεν μας αρέσει, η ιδεολογία βρίσκεται πάντα σε μια δύναμει αντίθεση με κάτι που υποτίθεται πως είναι η αλήθεια. Αλλά πιστεύω ότι το πρόβλημα δεν είναι να διαχωρίσουμε αυτό που, στο λόγο (*discours*), εντάσσεται στην κατηγορία της επιστημονικότητας ή της αλήθειας από αυτό που εντάσσεται σε κάποια άλλη κατηγορία· μάλλον το πρόβλημα είναι να διαπιστώσουμε ιστορικά πώς αποτελέσματα αλήθειας δημιουργούνται μέσα σε λόγους που, καθεαυτοί, δεν είναι ούτε αληθείς ούτε ψευδείς. Το δεύτερο μειονέκτημα είναι ότι η έννοια της ιδεολογίας αναφέρεται, αναγκαστικά νομίζω, σε κάτι που ανήκει στην τάξη του υποκειμένου. Τρίτον, η ιδεολογία βρίσκεται σε δευτερεύουσα αντίθεση με κάτι που λειτουργεί ως υποδομή της, ως υλικός, οικονομικός της καθορισμός κ.ο.κ. Για τους τρεις αυτούς λόγους πιστεύω ότι η ιδεολογία είναι έννοια που δεν μπορεί να χρησιμοποιείται χωρίς ιδιαίτερες προφυλάξεις.

(Μισέλ Φουκώ, συνέντευξη στους A. Fontana & P. Pasquino (1977), *Dits et écrits*, τ. 2: 1976-1988, Paris: Gallimard, 2001, σ. 148· πβ. *Η αρχαιολογία της γνώσης*, μτφ. Κ. Παπαγιώργης, Αθήνα: Εξάντας, 1987, σσ. 278-281)